

”Hyvä antaa vähästäkin”

Sukulaisten tarjoama tilapäismajoitus sotienjälkeisessä Helsingissä 1944–1948

Jatkosodan päättymisen jälkeen Helsinkiin suuntautui valtava muuttoliike. Voitaneen arvioida, että syksyllä 1944 kaupunkiin muutti ja palasi muutamassa kuukaudessa kymmeniä tuhansia uusia ja vanhoja kaupunkilaisia. Yksistään jatkosodasta kotiin palaavien rintamasotilaiden määrä kohosi 23 000:een. Sotilaiden lisäksi noin 11 000 siirtoväkeen kuuluvaa henkilöä muutti pääkaupunkiin, ja näistä suurin osa syksyllä. Kun edellisten ryhmien lisäksi kaupunkiin palasi myös työvelvollisia, lottia ja maaseudulle evakuoituneet kaupunkilaiset, joutuivat viranomaiset toteamaan kaupungin kärsivän vakavasta asuntokriisistä. Huoneenvuokralautakuntien toiminnanjohtaja Ernst Lähde arvioi vuoden 1944 lopulla helsinkiläisten asunnontarpeen kohonneen noin 18000–19000 asuntoon.¹

Asunnontarvitsijoiden suuresta määrästä huolimatta enemmistö kaupunkilaisista sai majoituksensa järjestettyä tyydyttävällä tavalla. Aiemmassa tutkimuksessa on tuotu esille, kuinka suuret kaupungit kykenivät suojaamaan asukkaitaan kodittomuudelta jopa jättimäistenkin pommitustuhojen jälkeen. Hampurin vuoden 1943 pommituksissa yli 700 000 asukasta menetti asuntonsa, mutta 216 000 asukasta kyettiin kuitenkin majoittamaan jäljelle jääneeseen rakennuskantaan. Tämä nosti luonnollisesti Hampurin asumistiheyttä. Ennen pommituksia kaupungin asunnoissa oli ollut keskimäärin 2,7 asukasta, mutta määrä kohosi pommitusten jälkeen 4,8 asukkaaseen per asunto.² Helsingin asukasmäärän nopeata nousua syksyllä 1944

voidaan tarkastella myös pienimuotoisena shokkina, joka pakotti jakamaan olemassaolevaa asuintilaa asunnontarvitsijoille.

Niin Helsingissä kuin muissa asutuskeskuksissa asuintilan jakaminen tapahtui kolmella eri tavalla. Osalle asunnontarvitsijoista kaupunkilaiset tarjosivat tilapäistä majoitusta ja samalla sosiaalista tukea sukulaisuuden, tuttavuuden ja ystävyyspohjalta (solidaarisuus). Toisaalta säännöstelyn oloissa asunnonhaltijoilla ja päävuokralaisilla oli mahdollisuus ottaa alivuokralaisia vapaaehtoisesti ja korvausta vastaan (taloudellinen hyöty). Asumisen tehostaminen mahdollisti myös alivuokralaisten osoittamisen väljiksi katsottuihin asuntoihin. Tässä kolmannessa mallissa alivuokralaisten ottaminen oli vastentahdotta (pakkoalivuokraus), mutta asunnonhaltijalle annettiin vuokran muodossa korvaus asuintilan menetyksestä.

Artikkelissani otan lähempään tarkasteluun sukulaisuuteen pohjautuneen tilapäisen majoituksen merkityksen sotienjälkeisen asuntopulan lieventäjänä. Perheiden ja sukujen jäsenilleen antamaa tilapäistä majoitusta voidaan tarkastella yhtenä sosiaalisen tuen muotona. Sosiaalisella tuella viitataan usein tekoihin, jotka edistävät tuen saajan terveyttä ja hyvinvointia. Tuen saannin kannalta olennaisia ovat verkostot, joiden jäsenet ovat valmiita antamaan tukea verkoston muille jäsenille esimerkiksi emotionaalisen tuen tai rahallisen avun muodossa. Perheiden ja sukulaisten rooli sosiaalisissa verkostoissa ja tuen antamisessa on tyypillisesti merkittävä.

Artikkelissani tarkastelen perheiden jäsenilleen antaman sosiaalisen tuen altruistisia piirteitä. Esimerkiksi Pitkäsillan pohjoispuolisissa työläiskaupunginosissa ei vapaata jaettavaa tilaa juurikaan ollut. Kuitenkin sitä annettiin asunnontarpeessa olleille perheenjäsenille ja sukulaisille. Tästä näkökulmasta tarkasteltuna asunnontarvitsijoiden auttamista voi pitää altruistisena, sillä niukkaa tilaa luovuttaessaan majoittajien henkilökohtainen hyvinvointi ja viihtyvyys samalla heikkeni. Auttamisella oli kuitenkin rajansa ja sukulaisuudesta huolimatta avun vastaanottaminen vaati tietynlaista vastavuoroisuutta, muun muassa isäntäperheen sääntöjen noudattamista.

Kiinnitän artikkelissa lisäksi huomiota tekijöihin, jotka vaikeuttivat lähiomaisten antaman sosiaalisen tuen jatkamista. Artikkelini

ensimmäisessä osiossa luon katsauksen avunantamisen tarpeisiin ja laajuuteen. Toisessa osiossa tarkastelen lähemmin ja muutaman taustatarkastelun avulla yhdessäasumisen luomia sosiaalisia jännitteitä ja niiden merkitystä sosiaalisen tuen antamiselle ja vastaanottamiselle.

Perhe- ja sukulaismajoituksen arjen ja kokemuksen tarkastelussa hyödynnän kirjeaineistoa, joka syntyi asunnontarvitsijoiden ja -haltijoiden asioidessa huoneenvuokralautakuntien ja sosiaaliministeriön alaisen asuntoasiaintoimiston kanssa. Hyödynnän erityisesti asunnonsaantiin päättäneitä asuntohakemuksia (N = 409), jotka jätettiin huoneenvuokralautakuntiin aikavälillä 22.11.1944–2.1.1945, 4.1.1945–19.1.1945. Kerätty 409 hakijan otos edustaa noin reilua kahdeksaa prosenttia vuoden 1944 lopun 4860 asuntohakemuksen kokonaismäärästä. Kulloinkin voimassa olleiden hakemusten määrä vaihteli kuukausittain ja vuosittain, mutta keskimäärin asunnontarvitsijoiden kuukausittainen määrä oli 4 000–6 000.

Asuntohakemusten rinnalla tutkimuksessa hyödynnetään myös sosiaaliministeriön asuntoasiaintoimistoon lähetettyjä asunnontarvitsijoiden laatimia kanteluita. Vuokra- ja asuntolainsäädännön mukaan yksityishenkilöillä oli oikeus kannella asuntoasiaintoimistolle, jos hakija esimerkiksi katsoi, että hänen asiassaan oli menetely vastoin lakeja ja asetuksia. Kanteluista on tutkittu systemaattisesti ajanjaksolla 1.10.1944–14.2.1945 asuntoasiaintoimistoon lähetetyt kantelut (N=808), joista helsinkiläisten laatimia oli 323.

Liitän tarkasteluni sukulaisten keskinäistä apua käsittelevään sosiaalishistorialliseen tutkimukseen. Sakari Saaritsa ja Kari Teräs toivat verkostotutkimusta käsittelevässä artikkelissaan esille, että sosiaalishistoriallisissa tutkimuksissa on osoitettu sukulaisten keskinäisen avun olleen usein naapuriapua yleisempää ja epäitsekämpää. Saaritsa ja Teräs kiinnittivät huomiota myös siihen, että aihetta koskevan historian tutkimuksen valossa sukulaisuus ei kestävydestään huolimatta ole ollut mikään universaali ja muuttumaton solidaarisuuden tausta. Kriisitilanteet ja perheenjäsenten toisistaan poikkeavat pyrkimykset ovat luoneet perheiden sisälle ristiriitoja, jotka ovat johtaneet jopa kotitalouksien hajoamiseen.³

Aiemmassa toista maailmansotaa ja sotienjälkeisiä välittömiä vuosia käsittelevässä tutkimuksessa on käsitelty sukulaisapua erityisesti elintarvikkeiden hankinnan kontekstissa. Tutkijat ovat nostaneet esille, kuinka kaupunkilaiset täydensivät elintarvikevarastojaan maaseudulle suuntautuneiden ”hamstrausmatkojen” avulla.⁴ Enemmän sukulaisten antamaa epävirallista apua on tutkittu aiempien yhteiskunnallisten kriisien yhteydessä, erityisesti 1930-laman osalta.⁵

Vapaaehtoista ja pakotettua solidaarisuutta

Sodan päättymisen jälkeisinä välittöminä vuosina jouduttiin asuntopulan lievittämisessä turvautumaan sekä vapaaehtoiseen että pakotettuun solidaarisuuteen. Mitä vaikeammaksi asutuskeskusten asuntopula kehittyi, sitä laajemmat oikeudet eduskunta myönsi viranomaisille asumisen säännöstelyyn. Vuonna 1941 saatettiin voimaan niin sanottu perussäännöstely, joka antoi oikeudet vuokrien ja vuokrasuhteiden säännöstelyyn. Säännöstelyn myötä vanhojen, ennen talvisotaa rakennettujen asuntojen vuokrien korottaminen siirtyi sosiaaliministeriön vastuulle. Vuonna 1942 säännöstely ulottui koskemaan myös asukkaiden irtisanomista ja välitystä, joka siirtyi paikallisesti toimivien huoneenvuokralautakuntien vastuulle. Vuosina 1943 ja 1944 säännöstelyssä siirryttiin jo olemassaolevan asuin-tilan tarkastamiseen ja jakamiseen. Syksyn 1944 asuntokriisi pakotti viranomaiset jälleen uudistamaan nopeaan tahtiin lainsäädäntöä.

Huoneistojen käytön tehostamisesta annetun asetuksen nojalla otettiin käyttöön niin sanottu huone ja henkilö -periaate, joka merkitsi sitä, että 15.10.1944 alkaen asunnonhaltijalla oli oikeus pitää omassa käytössään enintään yksi huone kutakin huoneistossa vakinaisesti asuvaa henkilöä kohden. Viranomaiset toivat julki, että säännöstelytoimintaa ohjasi kaksi tavoitetta tai periaatetta: yhteiskunnan velvollisuutena oli järjestää kansalaisilleen välttämätön asunto, mutta samanaikaisesti oli huolehdittava siitä, että säännöstelytoimenpiteillä ei rajoitettu kansalaisten oikeuksia enempää kuin välttämätön pakko vaati.

Ennen pakkoalivuokrauksen varsinaista toimeenpanoa annettiin helsinkiläisille kuukauden siirtymäaika, jonka kuluessa he saivat itse ottaa haluamansa vuokralaiset väljiksi katsottuihin asuntoihin. Vapaaehtoisuuteen pyrki kannustamaan myös sosiaaliministeri K.-A. Fagerholm, joka piti radiossa illalla 8.10.1944 uusia säännöksiä käsittelevän puheen. Propaganda- ja tiedotustoiminta tuo mielenkiintoisella tavalla esille sukulaisuuteen perustuvien velvoitteiden sosiaalisesti rakentuvan luonteen.

Niin Englannissa, Ranskassa, Saksassa kuin Suomessa pyrittiin propagandan keinoin edistämään kansalaisten vieraanvaraisuutta ja auttamishalua. Esimerkiksi Helsingissä pyrittiin pommitustuhojen varalta solmimaan kaupungin asukkaiden kesken ”Tervetuloa meille”-sopimuksia, joissa osapuolet sitoutuivat majoittamaan pommituksen kohteeksi joutuneen perheen. Myös sotilaiden kotiuttamisvaiheen kuluessa sanomalehdissä kirjoitettiin rintamasotilaiden kotiinpaluusta ja odotettavissa olevista asuinvaikeuksista. Kirjoitusten viesti oli melko johdonmukainen: kaikkien oli kannettava vastuunsa. Antero Holmila on esittänyt, että lehdistö loi osaltaan normatiivisen viitekehyksen, jossa esitettiin sodan vaatimien uhrausten olleen turhia, jos rauhan tultua maa hajoaisi sisäisiin ristiriitoihin.⁶

Helsinkiläiset tarttuivat melko innokkaasti vapaaehtoiseen majoitusvelvollisuuden täyttämiseen. Väljiksi katsottuihin asuntoihin otettiin noin 10 000 alivuokralaista, mikä lievitti merkittäväällä tavalla kaupungin asuntopulaa. Alivuokralaisten ottoon liittyi kuitenkin myös ongelmia. Helsingin huoneenvuokralautakuntien toiminnanjohtajan Ernst Lähteen mukaan merkittävä osa säännöstelyn alaisista huoneista annettiin vuokralle sukulaisille ja tuttaville, jotka eivät olleet välttämättömässä asunnontarpeessa.⁷ Epäilyksiä esitettiin lisäksi siitä, että osa asukkaista muutti asuntoihin vain nimellisesti. Toivomuksista huolimatta alivuokralaisten vapaaehtoinen ottaminen ei helpottanut lapsiperheiden ja nuorten parien tilannetta.

Huoneenvuokralautakuntien asunnonhakijoista sota-avioliiton solmineet parit muodostivat keskeisen ryhmän. Sotavuodet olivat lykkäneet nuorten, itsenäistyvien aikuisten asunnontarvetta ja lukuisat pariskunnat olivat oman asunnon etsimisen sijaan päättäneet sinni-

tellä erilaisten väliaikaisten ratkaisujen turvin. Reserviläisperheissä omaa asuntoa ja rauhaa tarvittiin pääosin vain sotilaiden lomien aikana, ja varsinkin helmikuun 1944 pommitusten jälkeen kihlatut ja aviovaimot asuivat lähiomaisten ja sukulaisten luona. Vuosina 1940–1944 Helsingissä solmittiin vajaa 22 000 avioliittoa, ja näistä nuorten, 20–29-vuotiaiden solmimia avioliittoja lienee ollut reilu enemmistö, noin 12 000.⁸

Sosiaalinen tutkimustoimisto ja Suomen Aseveljien liitto suorittivat keväällä 1944 kyselytutkimuksen sota-avioliiton solmineiden asevelvollisten asuntotilanteesta. Helsingin osalta kyselyyn vastasi 3 125 sota-avioliiton solminutta. Vastanneiden kohtuullisen suuri lukumäärä kuvastanee samalla yleisemmin asevelvollisten asuntoloja. Vastanneista 76 prosenttia eli 2 397 perhettä ilmoitti, etteivät he sodan jälkeen tule toimeen nykyisessä asunnossaan. Yli viidennes sota-avioliiton solmineista asui vanhempiensa luona.⁹ Sosiaaliministeriön asuntoasiaintoimiston johtajana vuosina 1943–1947 toiminut Weio Henriksson arvioikin vuonna 1944, että kaupunkien ja asutuskeskusten lautakuntien asunnontarvitsijoista kaksi kolmasosaa oli sota-avioliiton solmineita.¹⁰

Nuorten parien majoituksessa sukulaisuuteen perustuva tilapäismajoitus muodostui merkittäväksi. Huoneenvuokralautakuntien tapahtuvassa asuntojen jaossa lapsiperheet asetettiin etusijalle, mikä pidensi usein vielä lapsettomien nuorten parien asunnonsaantia. Toisaalta monissa tapauksissa myös taloudelliset tekijät rajoittivat asunnontarvitsijoiden alivuokralaisasunnon hakua ja erityisesti matkustajakodeissa yöpymistä. Vuosina 1944 ja 1945 matkustajakodeissa yhden hengen vuorokausimaksu vaihteli 70–90 markan välillä ja kahden hengen huoneessa yöpyminen maksoi 75–160 markkaa. Esimerkiksi työtä etsivälle kotiutetulle mainitut maksut olivat aivan liikaa – naimisissa oleva helsinkiläismies sai odotusrahaa 70 markkaa päivässä. Myös alivuokralaishuoneista pyydettävät vuokrat olivat suuria, vaikka usein huoneiden kunto oli heikko. Vuonna 1945 seitsemän neliömetrin kalustetusta palvelijanhuoneesta saattoi joutua maksamaan jopa 700–1200 markkaa. Alivuokralaisiksi otettiin lisäksi mieluiten yksinäisiä henkilöitä, sillä perheiden ja erityisesti

lapsiperheiden nähtiin häiritsevän liian paljon asumisen arkea: perheet vaativat enemmän tilaa ja keittomahdollisuuksia sekä tuottivat enemmän ääntä.

Sosiaalisen tuen ajassa tapahtuva rapistuminen

Sotienjälkeisessä Helsingissä itsenäisesti hallittavan asunnon saanti oli vaikeata. Huoneenvuokralautakuntien asiakkaat joutuivat tyypillisesti odottamaan 7–13 kuukautta tyydyttävän asunnon saamista.¹¹ Nuorten sota-avioliiton solmineiden parien odotusajat olivat yleisesti vielä pidempiä. Säännöstelylainsäädäntö priorisoi lapsiperheellisten asunnonsaantia ja tämä pitkitti vastaavasti lapsettomien pariskuntien odotusaikoja. Merkitykselliseksi muodostui erityisesti valtioneuvoston maaliskuussa 1947 antama päätös, joka painotti asuntojen osoituksessa lapsiperheitä.¹² Helsingin kaupungin tilastotoimiston selvitys toi esille, että naimisissa olevat miehet hallitsivat keskimäärin vasta kolmekymmenvuotiaana omaa asuntoa.¹³ Pitkät odotusajat ja perheiden yhdessäasumisen pitkittyminen kuluttivat hiljalleen kaikkien asianomaisten voimavaroja ja resursseja, niin majoittajien kuin majoittujien.

Tarkastelen seuraavassa hieman lähemmin stressitekijöitä, joiden voidaan nähdä heikentäneen sosiaalisen tuen antamisen mahdollisuuksia. Perheiden yhdessäasumiseen liittyvää dynamiikkaa ja stressitekijöitä on tutkittu erityisesti toisen maailmansodan osalta, mutta myös yleisemmin kriisitilanteiden kontekstissa. Pommitukset, evakuoinnit ja erilaiset luonnonmullistukset ovat synnyttäneet tietynlaisia luonnollisen kokeen asetelmia (*natural experiment*), joita tutkijat ovat hyödyntäneet tutkimuksissaan.¹⁴ Sota siihen liittyvine riskeineen (pommitukset, paniikissa suoritettavat evakuoinnit) saattoi yhteen eri sosiaaliryhmiä, jotka muutoin eivät olisi kohdanneet esimerkiksi asunnoissa.

Evakuointiin ja perheiden pakotettuun yhdessäasumiseen liittyviä jännitteitä tutkittiin Hollannin vuoden 1953 suurtulvan yhteydessä. Hollantilainen tutkija Cornelius Lammers keräsi empiirisen tutki-

musaineiston evakuointikokemuksista, ja aineistonsa pohjalta hän laati heuristisen mallin perheiden välisen keskinäisen sopeutumisen ajallisesta kehityksestä. Lammersin malli jakautui seuraaviin vaiheisiin:

1. Spontaanit reaktiot, ensimmäiset päivät.
2. Satunnaiset jännitteet.
3. Pyrkimys sopeutumiseen yrityksen ja erehdyksen kautta, esim. rajataan oma tila asunnosta, ensimmäiset viikot.
4. Siedettävään tilapäisratkaisuun päätyminen, ”modus vivendi”.
5. Evakuointiväsymys, 1-3 kuukautta.

Lammers toi esille, että evakuoinnissa syntyvät jännitteet liittyvät erityisesti lapsiin, majoittajien kaupunkilaisuuteen ja sosiokulttuurisiin eroihin. Englannissa sotavuosina suoritettujen laajamittaisten evakuointien yhteydessä havaittiin, että erilaisia sosiaaliryhmiä edustavien evakuoitavien ja isäntäperheiden välille syntyi homogeenisiä ryhmiä useammin ongelmia.¹⁵ Pakkomajoitusta koskevissa tutkimuksissa on havaittu, että perheiden erilaiset elintasot, käytöstavat ja kodinhoidon tyyli vaikuttavat tilanteeseen sopeutumiseen. Englannissa tehtyjen evakuointien haasteita käsittelevien raporttien keskeinen havainto oli, että niin evakuoitavien kuin heidät majoittavien perheenäitien oli vaikeata tulla keskenään toimeen: kritisoiitiin niin ruuanlaittotyylejä, lastenhoitoa kuin elintasoja.¹⁶

Tutkijat näkivät 1940-50-luvuilla, että perheiden yhdessäasumiseen liittyvät stressitekijät ovat melko samankaltaisia riippumatta siitä, otetaanko majoitukseen sukulaisia ja tuttavuuksia tai vieraita. Sukulaisuuden nähtiin kuitenkin pienentävän konfliktien riskejä, ja perusteena pidettiin sitä, että sukulaismajoituksessa isäntä koki suurempaa velvollisuutta hyvien suhteiden ylläpitämiseen.¹⁷ Myöhemmässä tutkimuksessa on kuitenkin painotettu enemmän sitä, että sopeutumisen kokemukseen vaikuttivat kaupunkilaisten kohtaamien reaalisten asumisen haasteiden lisäksi sosiaaliset ja kulttuuriset tekijät. Esimerkiksi ensimmäisen maailmansodan jälkeistä rauhankriisiä tut-

kinut historioitsija Jay Winter on esittänyt, että ihmisten hyvinvointikokemusten muodostumiseen vaikuttivat paitsi materiaaliset olot, myös moraaliset, sosiaaliseen vertailuun pohjautuvat havainnot.¹⁸

Sopeutumisen moraalinen ulottuvuus tuli selkeästi näkyviin niin siirtoväen kuin kaupunkilaisten pakkomajoittamisessa. Majoitusvelvolliset harvoin kiistivät siirtoväen, rintamasotilaiden tai pommituksissa kotinsa menettäneiden oikeutta tyydyttävään asuntoon. Kuitenkin merkittävä osa väestöstä halusi suunnata katseen jo tulevaisuuteen ja palata tavalliseen, säännöstelystä ja julkisen vallan interventioista vapaaseen arkeen. Monet tilalliset ja kaupunkiasuntojen haltijat esittivät omistusoikeuden suojan olevan niin laajan, että myös asuntopulan oloissa sitä piti noudattaa. Sosiaaliministeriön siirtoväenasiainosaston päällikkö, professori Pentti Kaitera, käsitteli problematiikkaa elokuussa 1944 Helsingin Lauttasaarella järjestetyssä siirtoväen huoltoon koskevassa neuvottelukokouksessa:

Siinä perusajatuksessa, joka paikallaan olevalla väestöllä on, on lähtökohtana se rauhanaikainen perusnäkemys, että yksilön perusoikeudet ovat horjumattomat. Ne on ensisijassa säilytettävä ja vasta sen jälkeen voidaan jotakin sen yli järjestää ja toimia. Joka näissä puitteissa on toiminut, hän on tehnyt kaiken, mitä tehtävissä on. Enempää ei keneltäkään voida odottaa. Tämä voi olla liian voimakkaasti sanottu, mutta en voi välttyä siitä ajatuksesta, että tämä ajatuspohja on määräävä. Tältä pohjalta lähtien usein ajatellaan niin, että evakuointiin liittyvät tehtävät eivät ole yksilön, vaan tehtävä on valtion.¹⁹

Sukulaisten tarjoama majoitus perustui vapaaehtoisuuteen, joten moraaliset tekijät eivät nousseet sopeutumisen kokemuksessa määrääviksi. Sen sijaan tuen antamiset rajat liittyivät sosiaalisten suhteiden kiristymiseen. Monissa tapauksissa vanhemmat olisivat olleet valmiita jatkamaan asunnontarpeessa olleen lapsensa ja hänen puolisonsa majoitusta, mutta nuoret parit eivät kyenneet enää jatkamaan yhdessäasumista. Omaan tai yhteiseen kotiin muuttaminen muodosti varsin luonnollisen siirtymäriitin aikuisuuteen siirtymisessä, mutta tästä jäivät osattomaksi vanhempiensa luona asuvat nuoret

parit. Nuorilla ihmisillä oli tiettyjä elämänkulkua koskevia odotuksia, joita ei asuntopulan oloissa kyetty täyttämään.

Sukulaisten kanssa syntyvät jännitteet olisi pystytty monessa tapauksessa kenties hallitsemaan, jos pariskunnat eivät olisi joutuneet samanaikaisesti sopeutumaan myös moniin muihin elämänmuutoksiin: siviilielämään paluuseen, avioelämään, työttömyyteen, opintojen aloittamiseen ja työnhakuun.

Yhteiselon järjestely ahtaudessa

Helsingissä, ja varsinkin työläiskaupunginosissa asuntojen pienuus rajoitti tilapäismajoituksen antamista. Esimerkiksi noin 35 000 asukkaan Kalliossa (XI kaupunginosa) hellahuoneet olivat hyvin yleisiä ja asunnoissa asuttiin jo lähtökohtaisesti melko ahtaasti. Vuoden 1950 asunto- ja väestölaskenta toi esille, että keskimäärin yhden huoneen asunnoissa oli 2,7 asukasta, joten 23 m² keskipinta-alalla laskettuna asukasta kohden jäi lattiapinta-alaa noin 8,5 m².²⁰ Vielä heikompi tilanne oli noin 21 700 hengen Alppiharjussa, niin sanottun Taka-Kallion alueella, jossa asukkaita huonetta kohden oli 2,79. Näin ollen asukasta kohden jäi lattiapinta-alaa hieman yli 8 m².²¹ Ajan normien mukaan reilu 8 m² asukasta kohden kuitenkin vielä välttävää asumisen tasoa.²²

Uudet asukkaat tekivät kuitenkin asunnot nopeasti tukaliksi. Kun työläiskaupunginosien pieniin hellahuoneisiin otettiin asumaan esimerkiksi sota-avioliiton solminut nuori pariskunta, tippui asukkaiden käytössä oleva lattiapinta-ala huomattavasti. Kun tyypillistä 23 m²:n asuntoa jakoi viisikin ihmistä, jäi asukkaille käytettäväksi enää 4,6 m² per henkilö.

Yhden tai kahden huoneen ja keittokomeron pienasunnoissa tilanpuute vaikutti moniin keskeisiin asumisen toimintoihin. Perheet joutuivat pienissä tiloissa, usein yhdessä ainoassa huoneessa, tekemään ruokaa, syömään, tiskaamaan, pyykkäämään, hoitamaan hygieniää ja nukkumaan. Tilan niukkuudessa niin tavarat kuin ihmiset olivat toistensa tiellä. Huoneenvuokralautakunnille lähettämässään saate-

kirjeissä asunnontarvitsijat toivat ilmi, kuinka vaikeaksi huoneiden järjestyksen ja puhtauden ylläpito muodostui. Asuin- ja elintilan kaventuminen kuormitti huomattavasti sosiaalisia suhteita. Ahtaus vaikutti kielteisesti perheenjäsenten keskinäisiin suhteisiin. Alituinen muiden asukkaiden läheisyys ja yksityisyyden puute loivat ärtymistä ja alensivat riitelyn kynnyksiä. Ahtaat asunnot toimivat katalyyttinä, joka kasvatti pienemmät riidat helposti suuremmiksi.

Sota-avioliiton solmineiden parien pakotettu yhdessäasuminen vanhempiensa luona alkoi tyypillisesti miehen kotiuttamisen jälkeen. Sukulaisten vapaaehtoisen majoittamisen kesto vaihteli huomattavasti. Artikkelissa hyödynnetyistä aineistosta löytyy tapauksia, joissa vanhempien tai sukulaisten luona asuminen pisimmillään jopa viisi vuotta. Perheiden yhdessäasumista helpotti, jos sekä isäntäperheelle että tilapäismajoittujille kyettiin järjestämään oma, eristäytymisen mahdollistava, edes pienikin, tila.

Otan lähempään tarkasteluun pitempään jatkuneesta asumisesta vuonna 1908 syntyneen Paavon ja hänen vuonna 1920 syntyneen vaimonsa Annin tapauksen.²³ Avioliiton Anni ja Paavo olivat solmineet kesäkuussa 1944, jatkosodan kovimpien taistelujen aikaan. Kun Paavo kotiutettiin puolustusvoimien palveluksesta marraskuussa 1944, näytti heidän tilanteensa melko hyvältä. Paavo pääsi jatkamaan varastoapulaisen työtään Helsingin Mylly- ja Kauppa Oy:öön ja myös Anni sai jatkaa sotavuosina aloittamaansa konttoristin työtä.

Tuhansien muiden helsinkiläisten tavoin Paavon ja Anni joutuivat ongelmiin asumisensa järjestelyssään. Tyydyttävien alivuokralaisasuntojen puuttuessa pariskunta joutui aloittamaan avioelämänsä Annin vanhempien luona. Liisankadulla sijaitsevassa 35 m²:n kaksiossa asui Annin vanhempien lisäksi hänen aikuinen veljensä, joka myöskin oli oman asunnon tarpeessa. Kyseisen perheen asumisen ahtaus ei ollut mitenkään poikkeuksellista, ja Annille ja Paavolle kyettiin järjestämään oma tila asunnon keittiöstä. Tämä tarjosi mahdollisen jonkinlaisen yksityisyyden säilyttämiseen ja intiimiin kanssakäymiseen.

Arkisessa elämässä ongelmia tuotti muun muassa avioparin tarvojen säilytys. Tilanpuutteen johdosta suurin osa puolisoitten käyttötavaroista oli säilytettävä kellareissa. Asunnon kaikille asuk-

kaille kyettiin järjestämään vuode, mutta tästä huolimatta myös levonsaannissa oli ongelmia. Sekä Annin isä että hänen veljensä olivat postilaitoksen palveluksessa, vuorotöissä, ja he joutuivat liikkumaan talossa myös öiseen aikaan ja usein eri rytmeissä. Tämä vaikeutti levonsaantia sekä yöllä että päivällä.²⁴

Vanhan ja uuden perheen yhteiselo sujui pienistä ongelmista huolimatta melko tyydyttävästi, mutta syksyllä 1947 syntynyt lapsi loi omat uudet jännitteensä yhteiseloon. Perheen kasvu sai kuitenkin aikaan sen, että heidän asuntohakemuksensa luokiteltiin aiempaan kiireellisemmäksi. Kolmen vuoden odottamisen jälkeen Paavo, Anni ja muutaman kuukauden ikäinen lapsi pääsivät lopulta omaan asuntoonsa vuoden 1948 alkupuolella.

Yksityisyyden ja intimitetin puute

Suku- ja perhesuhteisiin pohjautuvassa majoituksessa nuorten parien suhteen keskeiseksi haasteeksi nousi, miten lasten uusi koti sopeutui vanhempien vanhan kodin suojiin. Annin ja Paavon tapauksessa asunnon kaikki asukkaat kykenivät joustamaan omista tarpeistaan. Yhteisasumisen kontekstissa varsinkin anopin ja miniän suhteita saattoi kiristää se, että pitkään jatkunut asuminen toisten luona velvoitti ainakin jossakin määrin vastavuoroisuuteen ja kotitöiden jakamiseen. Miniän astuessa anopin keittiöön astui hän väistämättä myös kodin emännän reviirille ja alaisuuteen.

Anopin ja miniän välisten suhteiden ongelmallisuutta käsiteltiin melko laajalti aikakauslehdissä. Esimerkiksi perinteisiä arvoja kannattava *Kotiliesi* eritteli ”kahden emännän” ongelmaa vuonna 1946. Artikkelissa nostettiin esille nuorten naisten itsenäisyyden tarpeet ja omatahtoisuus ja anoppien halukkuus valvontaan ja neuvomiseen. Ratkaisuksi esitettiin keskinäisen ymmärryksen lisääminen – anoppien nähtiin haluavan pohjimmiltaan vain hyvää.²⁵ Myös avioliitto-oppaissa käsiteltiin nuorten parien oman kodin puutetta, mikä osaltaan antaa osviittaa yhteisasumisen sosiaalisten ongelmien yleisyydestä.²⁶ ”Anoppikysymyksen” keskeisyydestä kertoo myös se,

että problematiikkaa käsiteltiin muun muassa Helsingissä järjestetyillä avioliittokursseilla.²⁷

Yhteisasumisen ongelmat eivät toki rajoittuneet ainoastaan anopin ja miniän välisiin suhteisiin, vaan ne näkyivät myös laajemmin nuorten parien perhe-elämässä. Vaikka perhe- ja sukulaissuhteisiin perustuvassa yhteisasumisessa oltiin tekemisissä tuttujen ja siten myös, ainakin useimmiten, turvallisten ihmisten kanssa, kokivat nuoret parit perherauhan puutteen häiritseväksi. Toisten ihmisten jatkuva läheisyys koettiin intimiteetin esteeksi.

Helsingin avioliittoneuvonnan johtaja Matti Joensuu näki, että pakotettu yhdessäasuminen vaikeutti erityisesti miehen itsenäistymistä. Joensuun arvioissa anopin ja miniän hankauksissa taustalla oli ”taistelu läheisimmästä asemasta nuoren miehen sydämessä”. Hänen mielestään miehet tekivät usein sen virheen, että he eivät neuvotelleet asioiden hoitamisesta vaimojensa kanssa, vaan joko alistuivat vanhempiensa käskyihin tai tekivät itse päätökset.²⁸

Eräs perheiden yhdessäasumisen ongelmista oli se, että pariskunnat eivät päässeet rauhassa puimaan omia asioitaan tai kehkeytymässä olevia riitojaan. Käytännössä kahdenkeskiseksi koetuista asioista jouduttiin menemään puhumaan julkisiin tiloihin, kahviloihin tai puistin penkille. Jo edellä viitattu Joensuu antoi aviopuolisoiden ohjeen, että riidat tulisi pitääkin puolisoitten välisinä eikä niitä pitäisi puida muuden kuullen. Hyvässäkin tarkoituksessa annetut ohjeet voisivat vain entisestään vaikeuttaa tilannetta.

Yhdessä asuminen rasitti siinä määrin asukkaiden sosiaalisia suhteita, että ilmiö nousi esille myös Kristillisen palveluskeskuksen harjoittamassa avioliittoneuvonnassa. Palveluskeskus nosti asian esille esimerkiksi Helsingin kaupunginhallitukselle osoittamassaan kirjelmässä. Sekä avioliittoneuvojen tekemät huomiot että asuntoviranomaisille lähetetyt kirjeet tuovat esille nuorten parien turhautumisen siitä, että he eivät voineet toimia itsenäisesti ja omalla tavallaan. Sukulaisten tarjoaman majoituksen varaan rakentuvassa tilapäismajoituksessa esiintyvät konfliktit liittyivät tilanteisiin, joissa tietoisesti tai epähuomiossa rikottiin asumisen normeja ja hyvän vieraan tai isännän rooleja ja odotuksia.

Isäntäperhe saattoi pyrkiä myös muuttamaan majoittujiensa käyttäytymistä ja asenteita. Avioliittoneuvontaan otti syyskuussa 1945 yhteyttä 25-vuotias helsinkiläisnainen, joka pyysi neuvoja hänen aviomiehensä ja isänsä välisten riitojen selvittelyssä. Vasta 4 kuukautta naimisissa ollut pariskunta asui aviovaimon vanhempien luona. Yhteisasumisen ongelmaksi nousi se, että hänen kirjastonhoitajana toiminut isänsä piti vävyä sivistymättömänä ja kantoi hänelle klassillisia teoksia luettavaksi. Ristiriitoja aiheutti vaimon tulkinnan mukaan myös se, että hänen miehensä teki ruumiillisia töitä ja tätä, kuten aviomiehen ”työläismielisyyttä”, appiukko ei voinut hyväksyä.²⁹ Vaikka edellä mainitussa tapauksessa ristiriitaisuudet jäivät melko pieniksi ja sisälsivät hieman koomisiakin piirteitä, ei aina selvitty näin vähällä. Avioliittoneuvojien tallentamat muistiinpanot tuovat esille, kuinka erimielisyydet perheissä eskaloituivat myös suoranaiseksi vihanpidoksi ja nimittelyksi.³⁰

Ylipäänsä niin puolisoiden kanssakäymiseen kuin perheen sisäisiin sosiaalisiin suhteisiin vaikutti kaupunkilaisten yleinen hermostuneisuus. Pelkkä arjen välttämättömyyksien toteuttaminen muodostui niukkuuden ja säännöstelyn oloissa kuormittavaksi. Tämä ei voinut olla näkymättä ihmisten käyttäytymisessä.

Toisaalta niin aviopuolisoiden kuin perheenjäsenten väliseen vuorovaikutukseen vaikuttivat myös sotavuosien erot. Viime vuosien tutkimuksissa on osoitettu, että kirjeenvaihdon avulla kyettiin merkittävällä tavalla lyhentämään etäisyyttä kotirintaman ja sotilaiden välillä.³¹ Kuitenkin perheiden yhteenpaluuseen näyttää liittyneen merkittäviä kommunikaatioon liittyviä haasteita. Tiivis yhteiselo rintamalla lisäsi miesten homososiaalisuutta ja aseveljeyden tunnetta. Edellisten lisäksi miesten yhteiseloön kuului omanlaisensa puhetyyli ja -tavat. Kun sodan päättymisen jälkeen perheet palasivat jälleen yhteen, oli jäsenten jälleen opeteltava perheessä olemisen tapa ja luotava yhteinen kieli ja ymmärrys. Erovuosien jälkeen ei ollut helppo mukautua yhteisen elämän vaatimuksiin, toisten vierauteen ja kenties muuttuneeseen käytökseen.

Helsinkiin kotiutui jatkosodasta noin 23 000 rintamasotilasta ja kaikkinsa jatkosotaan osallistui noin 34 000 helsinkiläissotilasta.

Kommunikaatioon liittyvien haasteiden lisäksi miesten oli löydetävä jälleen oma paikkansa yhteiskunnassa: löydettävä työpaikka, jatkettava opintoja, hankittava asunto. Siviili- ja perhe-elämään sopeutumisen vaikeuksia on kuvattu muun muassa entisten sotilaiden 1940-luvulla kirjoittamassa kotiinpaluukirjallisuudessa.³² Kirjoissa käsitellään varsin usein nuoruuden menettämisen tunteen nostattamaa katkeruutta. Sota ja pidennetty varusmiespalvelus leikkasivatkin miesten elämästä vuosia, joita sodan päättymisen jälkeen pyrittiin kirimään. Omista erityisistä sopeutumisen ongelmistaan joutuivat kärsimään lisäksi sodassa pysyvästi vammautuneet ja kotinsa alue- luovutuksissa menettäneet sotilaat. Helsingissä yli 10 prosenttisen invaliditeetin saaneita sotilaita oli noin 5000. Invalidien joukkoon ei laskettu psykiatrisia potilaita, joiden määrä Helsingissä nousi satoihin, jopa tuhanteen mieheen.

Perheet ja suku sodan rasisitusten kantajina

Syksyn 1944 asuntokriisin yhteydessä elintärkeäksi muodostui suvun, tuttaviensa ja ystäviensä tarjoama tilapäismajoitus, joka antoi kotiutettaville ja siirtoväelle aikaa järjestellä asumistaan. Loppuvuonna 1944 helsinkiläiset majoittivat tuhansia asunnontarvitsijaa, ja tämä sosiaalisen tuen osoitus antoi viranomaisille ja kaupungin hallinnolle aikaa valmistella pysyvämpiä majoitusjärjestelyjä.

Majoittajien ja majoittujien välinen yhteiselo oli mahdollista, jos molemmat osapuolet kunnioittivat toisiaan ja kykenivät riittävässä määrin vastaamaan ja sopeutumaan toistensa odotuksiin sekä konfliktien ilmentyessä tekemään kompromisseja. Mitä pitempään yhteisasumista kesti, sitä vaikeammaksi sopuisan yhdessäolon ylläpitäminen muodostui.

Niin majoittajat kuin tilapäismajoittajat tarvitsivat yksityisyyttä ja mahdollisuutta lepoon. Ympäristö- ja sosiaalipsykologisessa tutkimuksessa henkilökohtaisen tilan nähdään olevan inhimillinen perustarve, jonka suuruus on kuitenkin ikään sidonnainen ja joka jossakin määrin on sekä historiallisesti että kulttuurisesti muuttuva.

Ahtaudessa asukkaiden oli vaikea eristäytyä omaan rauhaansa. Helsingin pienasuntovaltaisuudesta johtui, että halusivat asukkaat tai ei, joutuivat he altistumaan erilaisille sosiaalisille virikkeille, asukkaiden äänille, puheelle ja toiminnalle sekä myös toistensa katseille ja fyysiselle läheisyydelle.

Kodittomuuden pitkittyminen rasitti majoitusta tarjoavien tahojen jaksamista, jolloin myös sukulaismajoituksessa olevat joutuivat tekemään yhä enemmän töitä majoituksen varmistamiseksi. Monet asunnontarvitsijat kokivat hermoja raastavana ja myös nöyryyttävänä sen, että kuukaudesta toiseen jouduttiin rukoilemaan ”kuka yöksi milloinkin ottaa”.³³ Sopeutumisen rajojen ylittyminen näkyi yleisimmin siinä, että pysyvästä tilapäisestä majoituksesta luovuttiin, ja asukkaat joutuivat kiertolaiselämään. Joissakin tapauksissa majoittajat hakivat huoneenvuokralautakuntien kautta häätöä aikuisille lapsilleen tai lähisukulaisilleen. Vuosia jatkuneen yhdessäasumisen jälkeen ei ollut tavatonta, että vanhemmat halusivat päästä aikuisista lapsistaan eroon. Aineistosta onkin löydettävissä muutamia kuvauksia siitä, kuinka ”kolhoosielämän” kestäessä vanhemmat ryhtyivät häätämään nuorta paria pois kotoaan.³⁴ Huoneenvuokralautakunnille kirjoittavat asunnontarvitsijat kokivat kuitenkin tarpeelliseksi selittää, miksi esimerkiksi heidän vanhempansa hakevat heille häätöä. Sukulaisten antama apu koettiin sosiaalisiksi normiksi.

Asunnontarvitsijoiden, sekä nuorten perheiden että siirtoväen, majoituskokemukset olivat usein ristiriitaisia, ambivalentteja. Toisaalta oman asunnon puutteesta kärsineet tilapäismajoittajat olivat kiitollisia perhe- ja sukusolidaarisuudesta, ihmisten vieraanvaraisuudesta ja ylipäänsä ”hyvistä ihmisistä” ja ihmisten ”hyväntahtoisuudesta”.³⁵ Asunnontarvitsijat tiedostivat, että monella muulla helsinkiläisellä asiat olivat vielä huonommin, kaikilla ei ollut sukulaisia eikä tuttavuuksia, joilta olisi saanut apua.³⁶ Toisaalta tilapäisasumisen kokemuksesta saattoi jäsentää tunne elämänhallinnan menettämisestä. Hyvin yleiseksi teemaksi nousi kokemus muitten hyväntahtoisuuden tai armon varassa olemisesta.³⁷

Lähdeviitteet

- 1 Kts. Helsingin kaupungin asuntojentarkastustoimiston kertomus vuodelta 1944, Db:1, Asuntojentarkastustoimiston arkisto, HKA.
- 2 Ikle 1951, 384; Bernert & Ikle 1952, 137.
- 3 Saaritsa & Teräs 2003, 24.
- 4 Rautavirta 2010; Nurmela 1972.
- 5 Kts. epävirallisen avun antamisesta esim. Saaritsa 2008; Virkkunen 2010 215–222.
- 6 Malinen 2014, 145.
- 7 Kts. *Suomen Sosialidemokraatti* 13.1.1945, ”Asuntotilan hankinta Helsingissä saatetaan entistä tehokkaammaksi”.
- 8 Esimerkiksi vuosina 1943–1945 noin puolet miehistä avioitui 20–29-vuotiaina ja naisista vielä suurempi osuus. Kts. Malinen 2014, 79.
- 9 *Sosiaalinen aikakauskirja* 1944: 9–10, 295–296.
- 10 Henrikson 1944, 385.
- 11 Malinen 2014, 357–358, kuvat 1–3.
- 12 Valtioneuvoston päätös huoneenvuokrasäännöstelystä 20.3.1947, Asetus 229/1947. Esimerkiksi heinäkuun lopussa 1947 oli huoneenvuokralautakuntien kortistossa kaikkiaan 8 548 hakemusta, joista välttämättömässä asunnontarpeessa oli 4 702. Suurin osa kortistoon hyväksytyistä, mutta ei-välttämättömiksi katsotuista, hakemuksista oli nuorten parien tekemiä. Kts. IS 12.8.1947, US 23.8.1947, VS 30.9.1947.
- 13 Huoneistonhaltijoiden talouskuntafrekvenssit iän, sukupuolen ja siviilisäädyn mukaan vuoden 1950 päättyessä (Taulukko 1), Tilastollisia kuukausitietoja Helsingistä 1953:3, 34. Käytännössä lapsuuskodista muutettiin siis alivuokralaiseksi tai sitten asumista jatkettiin myös aikuisiällä omien tai puolison sukulaisten luona.
- 14 Kts. Diamond & Robinson 2010. Vrt. Putnam 1993.
- 15 Kts. Lammersin tutkimuksesta Iklé & Kincaid 1956, 42–45. Vrt. Duncan & Lambert 2000, 387.
- 16 Sallinen-Gimpl 1994, luku 5.7.1.; McLanahan & Hostetter 1965, 27.
- 17 Young 1954.
- 18 Winter 1997, 16. Kts. myös Nyström 2013, 16.
- 19 Pöytäkirja siirtoväen henkistä huoltoa koskevasta neuvottelukouksesta, joka Suomen huollon henkisen huollon keskustoimisto ja Karjalan henkisen yhteistyön järjestämänä pidettiin Helsingissä Lauttasaaren Kartanossa, Cb:1, Suomen Huolto ry:n valistustoimikunnan arkisto.
- 20 Vuonna 1950 ns. hellahuoneita ja huoneen ja keittokomeron tai keittokäppin sisältäviä asuntoja oli Kalliossa yli 5 800. Kts. TKH 1951:1, 1.

- 21 Kts. TKH 1951:1, 1. Yhden huoneen asuntoja Alppiharjun alueella oli vuonna 1950 noin 4 500.
- 22 Esimerkiksi asunthygieenisää normeja pohtineessa artikkelissaan (1953) lääkärit Antero Kasanen ja Pekka Karhi pitivät perheasunnoille asetettavan asuintilan miniminä 7 m² henkeä kohden.
- 23 Nimet muutettuja. Asuntohakemus 29830, 10.1.1945, HKA.
- 24 Asuntohakemus 29830, 10.1.1945, Valitus Sosiaaliministeriölle 6.1.1947, HVL, HKA.
- 25 *Kotiliesi* 1946:20, 532–533. Kts. Holmila 2008, 23 lyhyenä katsauksena *Kotilieden* arvomaailmasta.
- 26 Kts. esim. Gulin & Niemi 1949, 109–111.
- 27 *Rapeli* 1954, 45.
- 28 *Helsingin Kirkkosanomats* 8.11.1950.
- 29 Asiakas 244, 27.9.1945, Kirkkohallituksen arkisto.
- 30 Esim. asiakas 224, 7.8.1945, Kirkkohallituksen arkisto.
- 31 Hagelstam 2014.
- 32 Kts. Lassila 1994 kotiinpaluukirjallisuudesta.
- 33 Kantelut 15010, 3.1.1945; 15196, 25.1.1945, Ee:4–5, STM, KA. Vrt. asuntohakemus 56211, 2.1.1947, Kirje HVL 19.2.1948, EgI:38, HVL, HKA.
- 34 Asuntohakemus 29533, 6.1.1945, EgI:21, HVL, KA.
- 35 Asuntohakemukset 26902, 25.11.1944, EgI:19–20; Asuntohakemus 30082, 13.1.1945, EgI:21; 56321, 4.1.1947, EgI:38, HVL, HKA. Kantelut 15996, 25.10.1944; 16271, 18.12.1944, 15031, 8.1.1945, Ee:2–5, STM, KA.
- 36 Kantelut 15981, 21.10.1944; 15171, saapunut 16.1.1947, Ee:2–5, STM, KA.
- 37 Asuntohakemus 30082, 13.1.1945, EgI:21; Kantelu t 15010, 3.1.1945; 15057, 10.1.1945, Ee:2–4, STM, KA.

Lähteet ja kirjallisuus

Arkistolähteet

Helsingin kaupunginarkisto
Asuntojentarkastustoimisto
Db:1, Vuosikertomukset

Huoneenvuokralautakunta 1941–1963
Eg:19–38, Asunnonsaantihakemukset

Jyväskylän maakunta-arkisto
Suomen Huolto ry:n valistustoimikunnan arkisto
Cb:1

Kansallisarkisto
Sosiaali- ja terveystieteiden ministeriön arkisto
Sosiaali- ja terveystieteiden ministeriön asuntoasiainosaston arkisto.
Ee:2–5, 9, 19, 23, 33, Huoneenvuokra-asiat

Kirkkohallituksen arkisto
Perheasiain neuvottelukeskukset, E-H 1948-1988
Hf:1

Sanoma- ja aikakauslehdet

Helsingin Kirkkosanommat

Ilta-Sanommat

Kotiliesi

Rakennustaito

Suomen Sosialidemokraatti

Uusi Suomi

Vapaa Sana

Kirjallisuus

Bernert, Eleanor H. & Iklé, Fred C. (1952): Evacuation and the Cohesion of Urban Groups. *The American Journal of Sociology* (vol. LVIII) 2, 133–138.

Diamond, Jared & Robinson, James A. (2010): Prologue. Teoksessa Jared Diamond & James A. Robinson (toim.), *Natural Experiments of History*. Harvard University Press, 1–14.

Duncan, James S. & Lambert, David (2004): Landscapes of Home. Teoksessa James A. Duncan, Nuala Johnson & Richard Schein (toim.) *A Companion to Cultural Geography*. Blackwell Publishing, 382–403.

Gulin, Eelis G. & Niemi, Turo (1949): *Avoliitto – opaskirja Suomen kodeille*. Ota-va, Helsinki.

Hagelstam, Sonja (2014): *Röster från kriget. En etnologisk studie av brevdialoger mellan frontsoldater och deras familjer 1941–1944*. Åbo Akademi, Åbo.

Henriksson, Weio (1944): Sodanjälkeinen asuntorakennustoiminta. *Rakennustaito* 39 (25–26), 384–386.

- Holmila, Antero (2008): Jälleenrakentamisen narratiivit ja niiden muotoutuminen Suomen lehdistössä 1944–1945. *Elore* 15 (2), 1–20. <http://www.elore.fi/arkisto/2_08/hol2_08.pdf>.
- Iklé, Fred (1951): The Effect of War Destruction upon the Ecology of Cities. *Social Forces* 29 (4), 383–391.
- Iklé, Fred C. & Kincaid, Harry V. (1956): *Social Aspects of Wartime Evacuation of American Cities*. Publication 393. National Academy of Sciences, Washington, D.C.
- Kasanen, Antero & Karhi, Pekka (1953): Havaintoja Turun asunnontarvitsijoiden asunthygieenisistä ja terveydellisistä oloista. *Duodecim* (69) 9, 788–797.
- Lassila, Pertti (1994): ”Min täällä teen, se kaikki kieroön vie”. Teoksessa Lauri Haataja (toim.), *Ja kuitenkin me voitimme. Sodan muisto ja perintö*. Kirjayhtymä, Jyväskylä, 141–158.
- Malinen, Antti (2014): *Perheet abtaalla. Asuntopula ja siihen sopeutuminen toisen maailmansodan jälkeisessä Helsingissä 1944–1948*. Väestöliitto, Helsinki.
- McLanahan, John W. & Hostetter, Robert S. (1965): *Displacement: Social and Psychological Problems*. HRB-Singer, Inc.
- Nurmela, Heikki (1972): *Säännöstelyrikokset v. 1939–1949 Pirkkalan kärjäkunnassa*. Suomen historian julkaisematon liseniaatintutkielma. Tampereen yliopisto, historian laitos.
- Nyström, Samu (2013): *Poikkeusajan kaupunkielämäkerta. Helsinki ja helsinkiläiset maailmansodassa 1914–1918*. Historiallisia tutkimuksia Helsingin yliopistosta XXIX. Unigrafia, Helsinki.
- Putnam, Robert D. (1993): *Making Democracy Work: Civic Traditions in Modern Italy*. Princeton University Press.
- Rapeli, Anja (1954): *Väestöliiton ja Ev.lut. seurakuntien toimeenpanema avioliittonuuvontatyö Helsingissä*. Julkaisematon opinnäyte. Yhteiskunnallinen korkeakoulu, Helsinki.
- Rautavirta, Kaija (2010): *Petusta pitsaan. Ruokahuollon järjestelyt kriisi-aikojen Suomessa*. Yliopistopaino, Helsinki.
- Saaritsa, Sakari (2008): Informal transfers, men, women and children: Family economy and informal social security in early 20th century Finnish households. *The History of the Family* 13, 315–331.
- Saaritsa, Sakari & Teräs, Kari (2003): Verkostot työväenhistoriassa. Teoksessa Sakari Saaritsa & Kari Teräs (toim.), *Työväen verkostot*. Työväen historian ja perinteen tutkimuksen seura, Tampere, 7–34.
- Sallinen-Gimpl, Pirkko (1994): *Siirtokarjalainen identiteetti ja kulttuurien kohtaaminen*. Kansatieteellinen arkisto 40. Suomen muinaismuistoyhdistys, Helsinki.
- Virkkunen, Gia (2010): *”Köyhyydestä ei puhuttu, sitä vaan elettiin” Köyhyyden kokemus ja selviytyminen 1930-luvun pulan oloissa Suomen maaseudulla*. Bibliotheca Historica 127. Suomalaisen Kirjallisuuden Seura, Helsinki.

- Winter, Jay (1997): Paris, London, Berlin 1914–1919: capital cities at war. Teoksessa Jay Winter & Jean–Louis Robert (toim.) *Capital Cities at War. Paris, London, Berlin 1914–1919*. Cambridge University Press, 3–24.
- Young, Michael (1954): The Role of the Extended Family in a Disaster. *Human Relations* (7) 3, 383–391.

